

У США О.Невицький став священником Пітсбурського руського екзархату, а коли у Карпатській Україні відбувалися державотворчі події 1938-1939 років, взяв у них активну участь, як організатор заходів підтримки. Відомий зарубіжний дослідник Петро Стерчо відзначав, що за допомогою ОДВУ представники української еміграції в США організували Комітет Оборони Карпатської України, який очолив Омелян Невицький. Цей Комітет видавав відозви, влаштовував віче. На одному з них О.Невицький закликав: «Виконаймо обов'язок супроти свого народу і своєї Вітчизни. Не розбиваймося на різні партії і групи, але вступаємо всі до одного єдинонаціонального табору, під один провід». Таким залишився о.Омелян Невицький до останніх днів свого життя (помер 1939 р.) - патріотом, поборником Соборної, незалежної України.

ВІДРОДЖЕНА З ПОПЕЛУ: ЗАКАРПАТСЬКА «ПРОСВІТА» ВЧОРА І СЬОГОДНІ

Процес демократизації і гласності, який почався в Україні, примусив зняти табу з цілого ряду проблем нашої історії. І швидко з'ясувалося, що існує чимало «білих плям», які необхідно заповнити. До них слід віднести діяльність культурно-освітнього товариства «Просвіта» в так званій «чехословацький період» історії Закарпаття. Серед перших, хто в своїх виступах і статтях намагався висвітлити історію виникнення і діяльності цього товариства, був один із його засновників Августин Волошин. 17 жовтня 1937 р. на черговому з'їзді «Просвіти» в Ужгороді А.Волошин говорив, що «за перше наше завдання уважали ми оснувати товариство, яке би... розширяло культуру та національну свідомість» нашого народу.

На основі конкретних фактів А.Волошин доводив значний вклад «Просвіти» в культурно-освітнє життя наших країн. Історична правда вимагає констатувати і той факт, що вже тоді існувала прямо протилежна оцінка діяльності «Просвіти». Секретар крайкому КПЧ О.Борканюк писав: «Просвіта» є фашистська організація, через яку українська буржуазія заносить свою фашистську політику до трудящих мас». Під час підготовки до просвітнянського з'їзду орган закарпатських комуністів газета «Карпатська правда» застерігала трудящих краю, що в Ужгороді «готовиться з'їзд українських фашистів».

Багаторічне панування однопартійної системи в СРСР призвело до того, що така оцінка надовго була взята на озброєння радянською історіографією. Заперечуючи позитивну роль «Просвіти», деякі автори просто-таки перекидали факти. Один із них твердив, що «не маючи за собою будь-яких обґрунтованих засад... угруповання типу «Просвіти»... часто-густо існували недовго, розпадалися і сходили з політичної арени так само швидко, як і з'являлись». Таке твердження зовсім не відповідає дійсності, бо «Просвіта», що виникла в 1920 р., активно діяла до 1939 року, коли в нашому краї встановився режим диктатури Міклоша Горті. Інший автор доводив, що саме через клерикальну націоналістичну «Просвіту» духовні отці намагалися «підняти українство», суть якого зводилася до «самостійної соборної України». Складається враження, що без дописування до «Просвіти» слів клерикальна чи націоналістична взагалі не можна було обійтися. Все зображувалося виключно чорного фарбою.

Як виникла «Просвіта»? А.Волошин пригадував, як «нарід, що зібрався на перші загальні збори 29 квітня 1920 р. на 8-му годину рана в катедральнім храмі на службі Божій, потім рушив до жупанату, де мали відбутися установчі збори. Але тоді не вдалося їх провести, бо около 20 напоєних людей, які під час служби Божої заняли перші місця в залі жупанату, і коли зачав говорити д-р Ю.Брацайко, скоро накинудися

на нього наємники, перебивали бесіду, кричали, свистіли, ще й крісла поламали. Комендант військової управи приказав розпустити збори». Друга спроба принесла успіх. 9 травня 1920 р. товариство було засноване. Його головою було обрано Юлія Брашайка, який ніс цю нелегку ношу від першого до останнього дня існування «Просвіти».

Величезний вплив на становлення закарпатської «Просвіти» мала Східна Галичина. Неможливо не погодитися з канадським дослідником українського походження Орестом Субтельним у тому, що «українці Галичини здобули репутацію людей високоорганізованих і суспільно дисциплінованих, особливо в порівнянні з їхніми співвітчизниками на сході». Виникнувши в 1868 р., галицька «Просвіта» швидко зростала як кількісно, так і якісно. Саме під впливом галицької «Просвіти» в 1896 р. виникла читальня цього товариства у закарпатському селі Скотарське.

У кінці ХІХ ст. А.Волошин кілька разів побував у Львові. Зав'язалися стосунки з диригентом львівського мистецького товариства «Боян» Губчаком. Як вважав В.Бірчак, відомий галицький письменник і літературознавець, Губчак запросив молодого педагога і священика до Львова. Перша поїздка до цього старовинного міста зробила справжній переворот у душі Волошина. Він побачив, яка велика різниця в рівні свідомості галичан і його земляків. Волошина шокувала та величезна маса українських газет і журналів, що видавалися в Галичині. Зав'язуються дружні стосунки між А.Волошином і Гіядором Стрипським, який навчався у Львівському університеті. Можна без перебільшення сказати, що саме тоді у нашого земляка з'явилося бажання створити на Закарпатті товариство, яке було б подібним до галицької «Просвіти». Однак для цього виникнуть умови тільки в 1920 р.

Сам факт заснування «Просвіти» на Закарпатті ще не свідчив про вирішення всіх проблем. Потрібна була посилена робота. Августин Волошин закликав: «В народі є сильна наклонність до науки, до освіти. Понесім в кожне село світло народної культури, подпоруйме школи, організуймо читальні, хори, театральні кружки, кооперативи. Все то потребує от нас много праці, повної самопосягати. Вже виходить из школ молодіж, повна ідеями й любов'ю до свого народу. Втягаймо її до народної праці, най розносить своє знання й свою одушевленність во всі кути нашого краю».

Цікаві думки висловив А.Волошин про те, якою повинна бути читальня «Просвіти». 30 червня 1922 р. він прочитав реферат на черговому з'їзді товариства «Яка праця чекає нас для поднесення освіти серед населення?». А.Волошин просив так поставити роботу читалень, щоб з них прості люди могли якнайбільше взяти користі. «Не доста, чтобы лиш для читання газет й книжок сходилися гам члени. Головное є то, чтобы читальня была центром громадського життя і чтобы подавала ініціативу для кожного потребного народного, культурного чи економічного руху». Борець проти алкоголізму і розпусти, Августин Волошин вважав, що «читальня повинна заступити торговлицю і корчму, чтобы не мав тот селянин потреби ходити в «товариство нечестивих». Цей факт відмічав і В.Гренджа-Донський: «...двадцять років культурно-освідомлюючої праці доведи до того, що сьогодні в корчмах людей майже не видно, особливо молодь здержується в читальнях».

Досвідчений педагог, яким був А.Волошин, не підмінював школу читальнею, але був переконаний, що остання має доповнювати роботу церкви та школи. Важливою була його порада, щоб читальня була «безпартійним містом обговорення громадських, господарських і всяких інших справ».

Численні документи, з якими доводилося зустрічатися, свідчили про те, що читальні засновувалися переважно представниками вчительства. І це закономірно. Але було чимало випадків, коли самі селяни були засновниками читалень. Саме цього дуже бажав Августин Волошин. «Як основати читальню?.. Найліпше если читальню

сотворять самі селяни, а ми середньо чи безпосередньо маємо їх лиш заохотити к тому. Не обіцяйте много, лиш то, что можете дійсно ісповнити. Указувати на потребу й хосен самовиховання...». Виступаючи на відкритті Народного дому «Просвіти» в Ужгороді у 1928 р., А.Волошин сказав, що «сей народний дом має бути серцем дальшої культурної еволюції нашої, котра своїми органами розсилає кров народного язика, своєї літератури, знане народного генія, знань красот краю, знане і любов до всего, что є наше, народне».

«Просвіта» за порівняно короткий відрізок часу стала масовою організацією, яка охоплювала всі здорові сили українців краю. Самі за себе говорять цифри: «Вже у 1923 р. було 4 філії і 80 читалень, які числили вище 4000 членів. У році 1935 було вже філій 10, 235 читалень з 16550 членами. Бібліотека централі числить 7000 книг. Народних домів вибудовано до року 1935 централею в Ужгороді і 5 народних домів по селах». До цього додамо, що «Просвіта» не одержувала жодної субсидії з боку чеських властей, а утримувалася своїми членами. Двадцятирічне існування «Просвіти» – приклад самопожертви її членів в ім'я освіти, науки і культури краю. Інакше ніж подвигом це назвати неможливо. Василь Гренджа-Донський писав, що закарпатські селяни «колядували на користь «Просвіти». Це є доказом того, що народ усвідомив велике значення «Просвіти» в своєму культурному житті.

Не слід забувати й те, що «Просвіті» доводилось вести безкомпромісну боротьбу з антиукраїнськими силами в краї. Під впливом русофілів знаходилася велика кількість учителів, а саме від їхніх позицій залежало, яким буде рівень національної свідомості краян. Соратник А.Волошина по культурницькій роботі А.Штефан яскраво описав виникнення «Учительської громади»: «У травні 1929 р. «Учительское товарищество» мало свій «с'езд» у залах Мадярського Касина (цікава обставина) в Ужгороді. Було там коло 300 учителів – «карпаторосів» понад 200 і коло 100 «народовців». По кількох промовах забрав слово й А.Волошин. Він говорив про завдання учителя і звернув увагу на те, що за мадярських часів український народ не мав і не міг мати належного рівня освіти, бо в школах його вчили мовою, якої він не розумів. «Чому вимагають тепер деякі особи, щоб в школах завести знову таку мову, яку дитина не розуміє. Навіщо робити нам експерименти з т.зв. «общерусским язиком»? Його в нас знають лише московські та декотрі українські емігранти, а з наших ніхто не говорить, ані не розуміє по-московськи».

Тут настав крик: «Ми не москалі, ми русскі!» Інші кричали: «Ми українці!». Коли втихло, з президії хтось заговорив: «Господин директор, благодарим за Вашу річ, но ми стоим за общерусский язык!» Ці слова викликали бурю крику і численні учителі повставали, щоб залишити зал. Волошин так само встав і при дверях крикнув: «Народовці! За мною! До «Просвіти»! Коло 50 учителів вийшли за Волошином, а за ними постійно ще виходили». Так виникла «Учительська громада», її матір'ю була «Просвіта».

Наприкінці 30-х років, у період Карпатської України, в усіх районах, де переважало українське населення, діяли українські школи. Все це було доказом того, що українська ідея, українська мова перемогли. Роль «Просвіти» в цьому важко переоцінити. Однак необхідно відзначити, що 1938–1939 рр. були надзвичайно складними в житті молоді країни. З об'єктивних причин просвітянські справи відходили на другий план. В.Гренджа-Донський з боєм у серці писав: «...З будованням державності в перші часи потерпить культурна діяльність. Колись наша «Просвіта» це була ненька, нею ми старались, опікувались, щотижня відбувались засідання, сходини, тут-там і по книжці видали, а тепер наша культурна праця стоїть. Ні одного разу не зробили ми бодай одне засідання, не маємо часу, бо ставили ми основи під нашу державність». Так, було нелегко... Безперервні напади на закарпатські села угорських і польських терористів, ворожа діяльність угорської «п'ятої колони», кризовий стан

народного господарства після сумнозвісного Віденського арбітражу, українсько-чеські збройні конфлікти... Годі все й перерахувати. Але один той факт, що створилися умови для проголошення автономності, а потім повної незалежності Карпатської України, свідчив про те, що «Просвіта» своє головне завдання виконала. Вона підняла свідомість краян до рівня самоусвідомлення, дала зрозуміти, що господарем у власній хаті є народ. Саме тому, коли виникла загроза повернення до старих порядків, юнаки і дівчата, гімназисти і беззбройні січовики йшли на вірну смерть за рідну державу. Не було б «Просвіти», не було б і Карпатської України 39-го року. Це добре розуміли угорські гортисти, коли...

Надамо слово В.Гренджі-Донському, який у своєму щоденнику «Щастя і горе Карпатської України» описав репресії угорських гортистів серед просвітян. «В селі Пацканьові, – писав він, – арештували мадярські жандарми просвітянина, старого Скучку і його 26-річного сина січовика Михайла Скучку. Повели їх на фару (помешкання священика) і перед мадярським попом Міньом почали їх бити. А коли піп показав жандармам якісь свої записки і щось шепнув до вуха, то жандарми, б'ючи ув'язнених кольбою у спину, повели їх на нові тортури до школи. Тут прив'язали їх до лавки і два жандарми й два вояки били їх цілий день за те, що були членами української «Просвіти». Агресор нищив усе, що було пов'язане з «Просвітою»: палив українські книги, які зібрав просвітянин з Колочави Микола Шимоня, перетворив у катівню Народних дім товариства в Ужгороді, бив негрівчанина Гната Савку тільки за те, що в нього була печатка просвітянської читальні.

На Міжгірщині діяв один з кращих осередків «Просвіти», який очолював енергійний Степан Бобинець. В с.Ізки працював драматичний гурток, була величезна бібліотека. В.Гренджа-Донський писав, що «це село було одним із найсвідоміших, членами «Просвіти» були майже всі». Налетівши на це мирне село, гортисти почали жорстоко знущатися над людьми, їх били, погрожуючи, «що як ще посміють бути «укранами», то повішають їх на смереки». Хустянина Ілька Вашишина розстріляли тільки за те, що був авторитетним просвітянином. Така ж доля спіткала Івана Григу, посла Сойму Карпатської України і голову «Просвіти» у Верхніх Воротах. Голова берегівської «Просвіти» Василь Гримут опинився за колючим дротом угорського концтабору. І таких було сотні... Так поводити себе «визволителі» Срібної Землі.

Не до вподоби прийшлася «Просвіта» і «нашим старшим братам». Ветеран «Просвіти» Олександр Пайкош пригадував: «Хоч таких жорстоких переслідувань, як за часів гортистського режиму, не було, проте навіть згадувати, що ви входили до «Просвіти»... не можна було. Офіційні органи вважали «Просвіту» націоналістичною організацією. Отже, вона і не могла відродитись...».

Відродження відбулося у незалежній Україні. Приємно відзначити, що піонером у цьому стало Закарпаття. Голова відродженого у грудні 1990 року крайового товариства «Просвіта» Павло Федака у своїй доповіді на установчій конференції справедливо зауважив, що сьогодні, з відстані історії, ми можемо без перебільшення стверджувати, що діяльність товариства «Просвіта» підготувала добрий ґрунт для створення карпатоукраїнської держави – Карпатської України, хоча й потопленої в крові її захисників у трагічні дні березня 1939 р., але такої, яка залишилася у пам'яті живих як невмируща і вічно жива ідея незалежності Української Держави.

ЛІТЕРАТУРА ЗАКАРПАТТЯ В 20–30-Х РОКАХ

Розвиток літератури є одним з найкращих доказів загального успіху культури народу. Протягом двох десятиліть на Закарпатті сформувалася досить чисельна група творчої інтелігенції, яка успішно працювала як в галузі поезії, прози, так і драматургії